

Före – under – efter senlatenetid: Vendsyssel – Göteborg – Polen

Av Carl-Axel Moberg

1. Gamla frågor i Göteborg 1976

Ganska gamla frågor om Kattegatt-området och kontinenten under yngre förromersk järnålder (=senlatenetid) kom upp på nytt i oktober 1976, hos Göteborgs Arkeologiska Museum (GAM), under dansk-polsk-svenskt samarbete: en bok och en utställning presenterades (»När järnet kom«), och ett symposium hölls. De följande sidorna har sin förutsättning i detta, och i den planlagda fortsättning som sedan följde, i form av ett par månaders analys, föreläsningar och diskussioner vid Göteborgs universitets institution för arkeologi. Detta ägde rum inom ramen för institutionens program (för främst forskningsutbildning och utbildningsforskning) om »Samhällsformer i Nordeuropa 1500 f-500 e O«. Inom samma ram har tidigare bl a behandlats delkomplex som återkom nu – Ekehögen-gravfältet i Nordhalland; de s k »furstegravarna« på kontinenten och i Norden (1).

Den forskningshistoriska bakgrunden ska här bara sammanfattas ytterst kortfattat (Moberg 1976 a). Man har ansett sig kunna konstatera artefaktlikheter mellan senlatenetidens Vendsyssel (Kraghede), Göteborgsområdet (Ekehögen) och inre delar av Polen (Przeworsk-kultur). Dessa har tolkats som vittnesbörd om folkvandringar (»vandaler« från norr mot söder; »vender« – eller obenämda – från söder mot norr); eller allmänna om »handel«, eller om »kontakter«, »inflytanden«,

I Göteborg 1976 gavs det tillfälle att jämföra originalföremål från de tre områdena, att diskutera likhets-kriterier, och att framlägga ställningstaganden i tolkningsfrågor.

För min del gav jag i boken, såsom bakgrund och personlig positionsbestämning, en sammanfattning av problemläget, före utställningen och symposiet, men med kännedom om de danska och polska uppsatserna. Vad som följer här och nu kan ses som en komplettering och ny positionsbestämning, efter utställningen och symposiet, och framför allt efter den nämnda analysen. Vad som behandlas är alltså mindre de av GAM och sedermera inom institutionen genomförda insatserna, utan mera deras resultat för denne åskåda-res syn.

2. Fynds förhållande till fynd: Likheter

Det var ju faktiska jämförelser mellan fornsaker (komplex av dylika), som under årens lopp hade givit anledning till uttalanden om likheter, och därefter till försök att förklara dessa likheter. Jämförelserna har helt övervägande gällt keramik. Man kan säga, att olika jämförelseobjekt har växlat, avlöst varandra och valsat runt på ett i ögonen fallande sätt. När Ernst Petersen (1932) efter andras tidigare antydningar lade fram konkreta jämförelser mellan kontinentalt och nordiskt, kom det sistnämnda mest från Ekehögen.

Kärl därifrån sammanställdes med spridda kärl från olika kontinentala områden; däribland vad som här kallas Przeworsk-kultur (av andra t ex »vandalisk« kultur, etc). Sophus Müller hade redan 1912 fäst stort avseende vid Kraghede. Nu satte han kärl därifrån i centrum (1933), med föga koncentrerade kontinentala jämförelser. Klindt-Jensen preciserade 1950 arbetsfältet genom att provisoriskt lägga fram både boplatsoch gravkeramik från Kraghede, och dessutom keramik från Vogn. På kontinenten uppmärksammade han särskilt Wilanów; och förde mera preciserat fram Przeworsk-gruppen, jämte annat kontinentalt. När Marcinia 1957 publicerade Wilanów anknöt han till Klindt-Jensens sammanställningar, men jämförde även med Ekehögen. Vid Göteborg undersökte Åke Fredsjö och Monica Lundberg gravfälten vid respektive Valtersberg och Backa Röd, vilket sistnämnda även publicerades (Lundberg 1971). Kjerstin Cullberg gjorde det 1973 möjligt att på ett ojämförligt mer systematiskt sätt än tidigare överblicka göteborgsområdets fynd, och inom samma ram som Ekehögen infogades nu på ett enhetligt sätt Backa Röd och Valtersberg. Detta västsvenska material sammanställde hon nu med fynd dels från Vendsyssel – nämligen den av Hachmann i helt annat sammanhang (1961) åberopade grav 69 från Kraghede – och dels från ett vidsträckt kontinentalt område; däriblandt även och återigen Wilanów, samt Wymysłowo, båda återigen i form av fynd valda och återgivna av Hachmann (vars bildmaterial är omtecknat efter publikationer) (2).

Jämförelserna skedde dels allmänt, under hänvisning till gruppbilder av valda lerkärl från de olika hållen (ifråga om göteborgsområdet enbart ur Ekehögen), dels speciellt med åberopanda av enstaka kärl och kärldetaljer.

När man ser tillbaka över årtiondenas diskussioner kan man skönja en ändring från kortfattade, mer intuitivt hållna likhetsomdömen, till vida grundligare diskussion av ej minst dekor (Müller, Klindt-Jensen). Sedan tillkommer formaliserade beskrivningsmodeller (Kjerstin Cullberg), även med starkt statistiskt inslag (Bech under symposiet). Men sådant har dock hittills tillämpats för likhetsstudier nästan helt endast *inom* respektive loka grupp, ej *mellan* sådana. – Vidare började man med att hänvisa till enstaka kärl, eller enstaka ornament; sen har bestämda gravfält, hela boplatser kommit in i bilden. Och gravutrustningar har kunnat jämföras som helheter.

I Göteborg 1976 gavs nu tillfälle till vissa konkreta ytterligare jämförelser. Dessa gällde keramik från dels Vogn i Vendsyssel (men, tyvärr, ej alls Kraghede); dels från Polen. Den polska keramiken var dels från Wilanów, dels i övrigt främst från den nordöstliga del af Przeworsk-området, som i litteraturen går under sådan namn som »Mazowsze-gruppen« eller »Weichsel-Narew-gruppen« (3). Detta delområde har sitt särskilda intresse, ej minst på grund av att det kommit att få en egenartad dubbelställning i åsiktsbildningarna kring problem under yngre förromersk järnålder (härom mer nedan).

Däremot hade utställnings- och symposiebesökarna knappast tillfälle att bilda sig en rättvisande uppfattning om göteborgsområdets fynd, vilka representerades endast genom påfallande tillfälliga och föga omfattande stickprov. Det samlade fyndmaterialet kunde dock beaktas under det följande arbetet.

3. Fyndets förhållande till fynd: Olikheter under, före och efter senlatenetid

Redan en ytlig jämförelse mellan fyndsituationerna i de tre områdena under senlatenetid visar att förhållan-

dena rimligtvis varit väsentligen olika, ej bara naturgeografiskt (ett område med urberg, två utan; två områden vid hav, ett i inland). Mot göteborgsområdets stora gravfält (större än danska och polska) med enkärslgravar utan brandskadad keramik, med harts-tätningar som vittnesbörd om kärsl av organiskt material, med mycket få vapen, med mycket skärar och med bronskalsringar – står Vendsyssel och Polen med mindre största gravfält, gravutrustning med hela kärslserviser, med brandskadad keramik, vapengravar (se bl a Lindeneg Nielsen 1975), få skärar och inga halsringar; och i Vendsyssel finns en vagnsgrav (Kraghede A-1) – något som vid denna tid förekommer också annorstädes i Danmark samt på de brittiska öarna (4), men veterligen är okänt i Polen.

Fortsätter man med att jämföra de tre områdena med hänsyn till vad som är känt från tider före, respektive efter senlatenetid står beträffande det polska området uppfattning mot uppfattning i fråga om eventuella förutsättningar i föregående tid (jfr t ex Kostrzewski 1949, Nieweglowski 1966, Kucharenko 1969, Hachmann 1970, Godłowski & Kozłowski 1976), medan däremot en avsevärd kontinuitet över i följande, rikt företrädda romerska järnålder är uppenbar. Som nytt tillkommer däremot i Polen och andra nordeuropeiska områden – men däribland *icke* Vendsyssel och göteborgsområdet! – de s k furstegravarna (om vilkas verkliga innebörd det nu finns så olika meningar (se litthänv. i Moberg 1976 a, däribland särskilt Kietlińska 1959-60). I sammanhanget observerar man ju även frånvaron av romerska bronskärsl i såväl Vendsyssel som vid Göteborg (5).

Om förhållandena mellan fyndbilderna i Vendsyssel och Göteborg före senlatenetid skall understrykas att dessa är mycket olika. I Vendsyssel har Kraghede-gravarna vissa förutsättningar i Kraghede-boplaten –

med ett material utan någon som helst särskild motsvarighet vid Göteborg. Detsamma syns ej mindre om man går bakåt i tiden; även i yngre bronsålder, med den mellersta svenska västkustens torftiga gravformer, metallfattigdom, förekomst av bergartsyxor (Baudou 1960 karta 28-34) och hållristningar; men i Vendsyssel markant större förekomst av brons i fynden, mer depåfynd, och ifråga om gravar dominans av sekundära sådana i äldre högar.

Göteborgsområdets särställning – negativt – närmast efter senlatenetid har redan berörts. Två (!) metalldaterade gravar är kända – att jämföra med Vendsyssels fyndrikedom.

4. Bilden klarnar

Sammanfattningsvis kan man säga, att göteborgsutställningen etc för denne tacksamme åskådares och lyssnares del bidrog till att bilden klarnade, på följande sätt.

Det förefaller fortfarande övervägande sannolikt att Kraghede-gravarna innehåller drag som bl a förenar dem med Przeworsk-kultur – men påtagligt vid sidan av och jämte andra drag, som kan ha funnits i norra Jylland förut, och sådant som under senlatenetid snarare är västligt än sydöstligt. (Jag tillät mig att under symposiet föreslå att man skulle ägna t o m engelsk samtida keramik någon uppmärksamhet i sammanhanget) (6). Sådan återhållsamt ifråga om polska likheter som Bech uttryckt (1975) är motiverad.

I princip skulle något motsvarande som om Kraghede kunna sägas om Vogn-gravfältet och de andra gravfält som detta kan antagas representera. Skillnaderna Kraghede-Vogn är emellertid påtagliga. De få gravarna vid Kraghede kan förfalla dominanta jämfört med de många vid Vogn. Här avvaktar man med

förväntningar resultaten av pågående arbeten från dansk sida.

Beträffande göteborgssidan av Kattegatt låter de ökade möjligheterna att överblicka Ekehögen – Backa Röd – Valtersberg oss närmast se, att om man skall tala om samband tvärs över Kattegatt, så gäller det mest Ekehögen. Men även där gäller likheterna en liten grupp exceptionella kärn och detaljer (som framhåvt av Kj. Cullberg 1973 a). Det mesta av keramiken, samt rikedomerna på skäror, förekomsten av halsringar och fattigdomen på vapen är alltså definitivt icke-vend-sysselskt, icke-polskt.

Vad som praktiskt taget ej alls kunde belysas i Göteborg 1976 var frågorna om hur de två aktuella nordeuropeiska områdena ter sig i förhållande till sina närmaste grannområden. Men förhållandena i Vend-syssel kan ju icke rätt bedömas isolerat från situationerna framför allt närmast söder om Limfjorden. Detta framhölls ju också klart från dansk sida; liksom också frågetecknen i samband med det så bedrägligt ofullständigt publicerade Borremose (Brøndsted 1960). Och vi måste ju vara medvetna om Grøntoft etc (som man hoppas snart ska få ett bättre öde än Borremose), Dejbjerg, Fredbjerg ... (Aarup Jensen i Skalk 1970 nr. 5; 1974 nr. 5).

Lika lite kan göteborgsområdets förhållanden bedömas isolerat från situationerna i angränsande områden. Här börjar det alltmer bli dags att någon på allvar tar itu med relationerna inom ett brett bälte från Göteborg österut, in genom Västergötland (där det återigen på ett bedrägligt sätt saknas publikation av sedan länge framgrävt, i detta och flera andra sammanhang väsentligt material – Eggby). Närmast Göteborg märks det nyundersökta Ostadgravfältet, där rapporten när detta skrives lär vara under tryckning (Särlvik & Åhman 1976).

Återigen för denne betraktare ter det sig nu som en rimlig hypotes att pröva, huruvida »göteborgsgruppen« Ekehögen – Backa Röd – Valtersberg är mindre homogen än det kanske kan ha förefallit. Ekehögen är något ganska starkt speciellt, jämfört med de metallfattiga, vapenlösa, halsringlösa, på »vendsysselsk-polska« keramikdrag ännu fattigare Backa Röd och Valtersberg. Däremot skulle i varje fall metallutrustningen kunna göra det motiverat att sammanställa det i kustbandet ensamma Ekehögen med sådana relativt särpräglade, var för sig olikartade fyndkomplex inne i landet som Horn (Sahlström & Gejvall 1948) och Bjurum (Stenberger 1948). Skymtar vi i själva verket en hierarkisering av gravfält inbördes, inom göteborgsområdet jämte Västergötland etc – med Horn, Bjurum och Ekehögen såsom antydningar om »centralare« punkter? med ställning på sitt sätt analog med den som Kraghede kan ha gentemot Vogn etc?

5. »Forhold til Sted og Natur«

Detta senaste skulle kunna leda över till frågan om vad man kunnat eller skulle kunna få fram genom studier av fyndgeografi.

I sådana studiers forskningshistoria intar ju Vend-syssel en rangplats. Ty det var ju här som Sophus Müller gjorde grundläggande insatser – med sina »Vend-syssels-Studier« över »Bebyggelsens Forhold til Sted og Natur«. Det var vidare otvivelaktigt med utgångspunkt från dessa Vend-syssels-studier, som Georg F L Sarauw införde motsvarande betraktelsesätt i studiet av vad som kallades »Götaälvsområdets fornminnen« – studier som 1923 resulterade i »göteborgsinventeringens« väldiga nålkarta i Göteborgs arkeologiska museums utställning, och framför allt i den samtida publikationens grundläggande grepp:

en zonindelning i »Kunstbygden«, »Älvbygden« och »Skogsbygden« (Sarauw & Alin 1923).

Många årtionden har gått sedan dessa begynnelseinsatser. För Vendsyssels del har ännu icke framkommit någon modernare motsvarighet som bl a skulle ha haft att tillämpa en väsentligt mindre trubbig kronologi än den, som kunde stå till buds på Müllers och Sarauws tid, och som så starkt bidrar till att begränsa deras landskapshistoriska tolkningars användbarhet direkt i vårt sammanhang. Det var på annat håll i Danmark, som denna forskningslinje skulle föras vidare, av Therkel Mathiasen i en del av Vestjylland samt i Nordvestsjælland.

I Göteborg har man sökt i forskning och undervisning påminna om Sarauws grepp och hålla detta drag i hans insats levande (GAM 1957, 17 f: »En plan för bebyggelsehistorisk undersökning«; Fynd 1958; 5, etc.) På så sätt har väl ytterst Sophus Müllers och Sarauws initiativ förts vidare och fått sin levande betydelse för att flera yngre arkeologer dokumenterat intresse för sådana synpunkter. Ett exempel lämnas i den här aktuella bokens bidrag om »Göteborg« (Kj. Cullberg 1976); även om man inom en yngre generation synbarligen knappast längre kan vara medveten om i hur hög grad synen på Västsveriges naturliga zonering såsom något betydelsefullt för arkeologer egentligen är Sarauws, snarare än ny.

Om alltså av de tre här aktuella geografiska områdena det vid Göteborg är det enda, beträffande vilket »Bebyggelsens Forhold til Sted og Natur« uppmärksammades närmare 1976, finns det å andra sidan väsentliga polska arbeten av intresse. De har utförts av andra forskare än de i Göteborg deltagande eller nämnda. Polska undersökningar om »Bebyggelsens Forhold til Sted og Natur« har skett just inom en del av Polen med central betydelse för vad som skulle

diskuteras i Göteborg 1976- nämligen Mazowsze. Där utförde Andrzej Niewegłowski (1966) en studie över ett område om ca 76000 km² med Warszawa i centrum, med en detaljstudie över ett litet område vid Garwolin i regionens sydöstra del. Avslutningsvis betonade han behovet av att man fortsatte på sådan mikroregional nivå. Detta har sedan gjorts av Jerzy Pyrgala (1972) över ett ca 2300 km² stort område nordväst om Warszawa, och därinom med koncentration på 8 intensivanalyserade delrutor av storleksordning mellan 90 och 36 km². Inom två av dessa är ett större boplatsoområde undersökt. – Här skymtar kanske kommande möjligheter för jämförelser med det på undersökta boplatser förhållandevis rika Vendsyssel, där ju även fossila åkersystem ger möjligheter till agrarhistorisk bedömning – en synvinkel som i mycket präglar polska studier. (Vid Göteborg har främst en undersökning vid Tynnered givit någon upplysning om boplatserförhållanden; Kj. Cullberg 1976, 1965 a).

Medan Pyrgala i stort sett behandlar materialet som synkront och tillhörande romersk järnålder, söker Niewegłowski mera uppmärksamma förändringar genom sen förromersk, äldre romersk och yngre romersk järnålder. De huvuddrag, som därvid framkommer, är först en cesur vid övergången från mellantill senlatenetid, och därefter en bebyggelsesförskjutning från breda flodområden och lätta sandjordar till högre belägna områden med leror. Bilden, som ingalunde är entydig, kan ge associationer till den ökade belägenhet av fyndplatser vid lerjordar (för Göteborgs del lägre), som Kjerstin Cullberg räknar med; och ytterst till utgångspunkten här nyss – Sophus Müllers framhävande av hur Vendsyssel vid »järnålderns början« (för hans sätt att se = Kraghede) för en tid skiljer sig ut från en sydsandinavisk enhetlighet, under »den märkelige Forandring, at Bebyggelsen ikke længere

holder sig til Høiderne, men endog i stor Omfang breder sig over Fladerne« – där för Vendsyssels del lermark finns.

6. *Människors förhållande till människor: marxistisk modell (7)*

Flera polska forskares bestämning av Przeworsk-kulturens socio-ekonomiska struktur är så till vida samstämmig, som denna uppfattas såsom tillhörande ett patriarkaliskt släktsamhälles upplösningss stadium med inslag av »militärdemokrati«. Den allmänna bestämningen är en följd av den bild man gör sig av produktionen – ej minst på grundlag av studier över »Bebyggelsens Forhold til Sted og Natur«. Som tecken på militärdemokrati uppfattas tydligen de påtagligt starka inslagen av vapengravar; och såsom tecken på upplösning av släktsamhället, förbud om ett tidigt klassamhälle med feodala drag och rentav statsbildning – ses ökande förekomst av rikt utrustade gravar, särskilt de så kallade furstegravarna från romersk järnålder (Godłowski, Jażdżewski, Kaszewska, Liana: delvis avvikande bedömningar hos Kempisty, Kietlińska).

Särskild betydelse för förändringsbilden har järnhanterings organisation och omfattning. I boken har Bielenin talat om möjligheterna för en tolkning av förändringar härvidlag såsom »nygestaltning av klassförhållandena«, men »inom ramen för ett släktsamhälle«. Under symposiet nämndes nyare iakttagelser, som skulle kunna medföra en utvidgning av denna tolkning till att beröra även senlatenetid. – Det bör tilläggas att bara Polen kunde beröras ifråga om järnhantering, eftersom det varken för Vendsyssel eller Göteborg uppvisades seriöst användbara belägg för att där över huvud taget skulle ha funnits någon järnframställning då. (8).

7. *Människors förhållande till människor: neo-evolutionistiska modeller*

I Norden spirar ett påtagligt intresse för att försöka tillämpa neo-evolutionistiska modeller hämtade från USA. Man läser Service (»band« – »tribe« – »chiefdom« – »state«), eller Fried (»egalitarian society«, »reciprocal economy« – »rank society«, »redistributive economy«). Försöken till nordisk tillämpning har visserligen mest inriktats på tider före eller efter den för oss aktuella. Men i och med att man försökt karakterisera förhållanden under föregående och efterföljande skeden enligt sådana system, finns det skäl för att något stanna vid även dessa modellers eventuella tillämplighet även för vårt mellanskede.

Man ska nog inte försöka sammanfatta en helhetsbild av skandinaviska förhållanden på grundval av de gjorda försöken. De skulle bli en närmast kaotisk karta. Randsborg räknar med »chiefdoms« (för NV Jylland t o m mer än så) i dansk äldre bronsålder, och Kristiansen med sådana, men förändrade, fortsatt under yngre bronsålder, intill en stor vändpunkt »nedåt« med järnets uppträdande. På andra sidan Kattegatt, vid Göteborg mindre än 100 km från Vendsyssel, menar sig Kjerstin Cullberg – utan anknytning till neo-evolutionism – se ett fångstsamhälle under äldre bronsålder, och den stora vändpunkten blir övergången till jodbrukarsamhälle med yngre bronsålder, medan järnålderns början blir ett mindre markerat vägskäl.

Sådan splittring vid Kattegatt skulle i och för sig inte vara oförenlig med Øystein Johansens syn på hur det kan ha varit norr om Skagerack under bronsålder i största allmänhet: i olika bygder olika näringsbas, alltifrån jäger- och samlarsamhällen via blandekonomiska till jordbruks-d:o; och i de sistnämnda möjligheter för »chiefdom«.

För senare tider i Västnorge studerar Odner vad han betraktar som ekonomiska förutsättningar för uppkomst i vissa delområden av »chiefdoms«, efter ca +300; men närmast dessförinnan skulle det röra sig om egalitära samhällen dar. (jfr. Moberg 1974 c, 1978).

Vad är det nu i fynden, som anses motivera sådana tolkningar?

Randsborg observerar, främst i gravfynden, exotiska råvaror såsom framför allt guld, mäter deras förekomst genom vägning samt studerar deras kombinationer med särskilt statusindicerande föremål, såsom »stolar, distinktionstecken, stavar, guldarmringar, utsökta vapen«; och han granskar topografisk fördelning. Kristianssens utgångspunkter ligger framför allt i sådant: fyndens topografiska fördelning och koncentrationer. Han hänvisar också till anläggningar med karaktär av central samlingsplats.

För Norges del anser Øystein Johansen det omöjligt att göra så som man försökt i Danmark. Man kan i Norge inte utgå från gravfynd eller göra mängdmätningar, meningsfullt. Men metallföremålen anses implicit vara statusföremål, och deras spridningsbild kan vara upplysande, t ex genom att koncentration av bestämda varor till bestämda platser skulle göra det möjligt att utläsa redistributiv ekonomi. Och redistributiv ekonomi uppträder ju enligt Fried vid »rank society«.

Odner (i den mån han bygger på fynd och ej på analogier genom skriftligt källmaterial) betonar rika gravfynds betydelse: de markerar »folk som stod över andra i rang« – vilka kan finnas i områden med tillräckligt underlag i ekonomi och folktäthet. Hövdingdömen kan avspeglas i förekomst av områden med gemensamma kulturdrag. – den företeelse Odner särskilt fäster sig vid är utvidgningen av användning av

grottor och klipptak.

Den sistnämnda lär knappast kunna användas nämnvärt i göteborgsområdet (9), och definitivt ej i Vendsyssel. Även annat kan ju av liknande skäl ej heller användas för jämförelser mellan områden: hus och åkrar – bara i Vendsyssel; bara vid Göteborg osteologiska bestämningar, 'ej minst viktigt beträffande de i struktursammanhang så viktiga barngravarna (jfr. Moberg 1975).

– Se även Magnus & Myhre 1976.

8. Människors förhållande till människor i Vendsyssel, vid Göteborg, i Polen: alternativ med gemensam nämnare

Gemensamt i underlagen för såväl de marxistiska som de neo-evolutionistiska modellernas försökta tillämpningar här är egentligen bara de mer eller mindre »rika« gravfynden. Men här framträder en ytterst betydelsefull distinktion, särskilt framhållen av Alida Kietlińska (1963): »rikt« gravfynd behöver inte vara entydigt med »rik« person, och ännu mindre »fattigt« gravfynd med »fattig« person. Viktigare än »rikedom« versus »fattigdom« är för Kietlińska indikationer på olika roller (ordet används dock ej direkt), lika grupp-tillhörighet. En viktig hypotes hos henne är att människan kan födas in i sin sociala roll, och begravas enligt denna. Arkeologens uppgift vid analysen av gravkomplex blir då mindre att leta efter skillnader mellan »rikare« och »fattigare« än att söka igenkänna olika roller, och klarlägga dessa förekomst inom »samtidig« generation. Rollindikationer kan vara gravskick, men även bestämda föremål: ej blott vapen, utan även t ex saxar, nycklar och lås, kammar. (Jfr Højlund 1974). Ur den nu anlagda synpunkten framstår Kietlińska och Randsborg såsom ytterligheter, tämligen långt ifrån varandra.

Vi står alltså inför två skilda uppsättningar av olika, men i grunden besläktade modeller: en marxistisk i sydöst, en neo-evolutionistisk i nordväst. Släktskapet är genetiskt: båda är grenar på samma stamträd, med Morgan (1877) som ofta här bortglömd, men betydelsefull stamfader. Hur ter det sig om man söker expandera den sydöstliga bilden mot nordväst, eller den nordvästliga mot sydöst? (Jfr Moberg 1973, 1974 b och c, 1978).

I marxistisk belysning skulle de båda Kattegatt-områdena otvivelaktigt falla helt inom släktsamhällets ram. I Vendsyssel är tecken på upplösningstendenser inom detta påtagliga under yngre förromersk järnålder, genom militärdemokrati och stratifiering; men så ej längre under romersk järnålder. Vid Göteborg är inslagen av vapen och stratifiering svaga under förromersk järnålder; de stöds dock av de där åtkomliga osteologiska beskeden om barnbegravningarna. Det finns dock ej mycket stöd för att säga mer än: släktsamhälle. Om vad som följer närmast sedan vet vi för lite för att uttala något särskilt.

Polsk Przeworsk-kultur betraktad med Service's modell som filter uppvisar under senlatenetid snarast bilden av en »tribal society«, medan under romersk järnålder tecken på utbildning av »chiefdoms«, åtminstone, framträder. På motsvarande sätt ligger det, om man försöker följa Fried, närmast till hands att betrakta senlatenetidens förhållanden som mer »egalitära«, den romerska järnålderns som mera »ranked«.

Detta överensstämmer med vad man på andra vägar kan komma fram till: att det finns en viss grad av likhet eller åtminstone analogi mellan »tribal society«, »egalitarian society« och »släktsamhälle« – inklusive »patriarkaliskt« sådant, sinsemellan; och på motsvarande sätt mellan »chiefdom«, »rank society«, och »släktsamhällets upplösningsskede« – inklusive »mili-

tär demokrati«, sinsemellan. Förklaringen ligger, som redan nämnt, i både huvudriktningarnas framväxt ur gammal evolutionism, sådan den utformades både före Darwin och i anslutning till Darwin, och omformades för »humant« bruk av Morgan.

Av de förändringskedjor, genom senlatenetid och romersk järnålder, som fynden antyder i de olika områdena, är en den utan all jämförelse mest dramatiska: den mellan den kvantitativt rika fyndbilden i göteborgsområdets senlatenetid och den nästan totala tomheten, som där syns följa närmast efteråt, i äldre romersk järnålder. Kontrasten är enorm gentemot de båda andra områdena, Vendsyssel och Polen, där det finns så klara indicier för kontinuitet över samma tidsgräns, och tillväxt i fyndmängd.

Därnäst framträder den markanta skillnaden mellan å ena sidan Vendsyssel och å andra sidan såväl göteborgsområdet som – trots alla olikheter – Polen: den påtagligare stratifieringen mellan gravutrustningar av olika omfattning och sammansättning – vilket skulle kunna tolkas som tecken på annan samhällsutformning: en »progress« jämfört med föregående tids, och följt av en »regress« – alltså en rörelse helt motsatt den i Polen förutsatta.

Gemensamt för alla tre områdena är emellertid att man tidigare haft, men nu saknar nedläggningar »i Mark og Mose« – medan sådana, av olika art och säkert också olika innebörd – finns från angränsande områdets förromerska järnålder: Gundestrup (Moberg 1976 b), Dejbjerg, Hjortspring etc; Jättened i Västergötland (Almgren 1896; Oldeberg 1942-3 passim). De först och sist nämnda av dessa representerades på utställningen, genom kopia eller originaldelar. – Efter senlatenetid är det snarast i Vendsyssel – till skillnad från de andra områdena, som det finns något hithörande att notera (Norling-Christensen 1942).

9. Ändrad syn på ändring

På senare år har det alltmer föreslagits – och prövats – att söka använda ändringsmodeller av mera sammanfatt art. Här syftas särskilt på arbeten av Renfrew, Plog och Doran (Moberg 1976 d) (10). I dagens forskningsläge kan väl inget sådant tillämpas på Vendsyssel, göteborgsområdet eller Polen under senlatenitetid. Fyndbilden är inte mångsidig nog. Där måste man nöja sig med modeller, kanske enkla och fragmentariska, som – möjligen – kan leda till något resultat även vid så ojämna förutsättningar.

10. Hypoteser att pröva

Därför till sist en översiktlig skiss av hypoteser som kan synas värda att pröva.

Dit hör endast i ringa grad sådana om »folks» förhållanden till »folk». Ty i ljuset av de aktuella möjligheterna för förnyat studium ter sig de gamla frågorna om Vendsyssel-Göteborg-Polen före, under och efter senlatenitetid som förhållandevis mindre angelägna än förr. Man frestas säga att dessa »historiska» förklaringar nått sitt sammanbrott när Hachmann (1970) vid sitt sökande efter förutsättningar för »goter» i Mazowsze icke ansåg sig böra nämna likheter mellan fynd där och i Vendsyssel, men däremot uttalade att bristen på likheter mellan Mazowsze och Väster-Ostergötland icke på något sätt kunde tala mot »identifieringen» av båda regionernas inbyggare som »goter». Ett synsätt som rimligtvis snarare borde ha gjort allt hans mångordiga sysslande med arkeologi i »gotiska» sammanhang helt överflödigt.

Hypoteser om »invandring» – i så fall från söder mot norr, ter sig arkeologiskt helt opåkallade beträffande Göteborg, annat än på sin höjd i form av något sådant som flyttning av krukmakerskor inom ett system med patrilokalitet. Kanske kan de snarare fortsätta att ha

något, begränsat värde för Vendsyssels del, i mera nyanserad form (11).

Väsentligare är dock att företeelserna i de båda nordeuropeiska områdena får ses inom ramen för en särskilt under senlatenitetid insättande, väldig »kontinentalisering» av områden inom en bred zon från norr om Finska viken till England (Collis 1973). Här har det ansetts mera intressant att något pröva i vad mån gjorda försök att för äldre eller yngre tid tillämpa bestämda förändringsmodeller uppmuntrar till fortsättning beträffande här aktuella mellanliggande skeden i de nordeuropeiska områdena.

För denne granskares del blir svaret på en punkt jakande: det finns både skäl och möjligheter att spana efter tecken på »rangat» samhälle, eller »chiefdom» eller »militärdemokratisk» utformning av ett »släkt-samhälle». Men om sådan funnits – har övergångar gått till eller från sådant, »framlänges» eller »baklänges», »uppåt eller neråt»? Med det underlag, som stått till buds för denna lilla studie, är jag för min del benägen att uppfatta förändringen inom Polens *Przeworsk-kultur* som i huvudsak följande samma huvudriktning – med allt tydligare tecken på rangsamhälle, och även något bortom detta; medan senlatenitetiden vid *Göteborg* i viss mån skulle kunna innefattas som ingående i en lång egalitär parentes emellan tidigare och senare tendenser till mer rangning (12); i *Vendsyssel* slutligen skulle upplösningen av ett äldre bronsåldersamhälle med avsevärd rangprägel kunna temporärt ha avbrutits på Kraghede's A1-tid – medan sedan det mera »egalitära» bondesamhällets tid fortsätter, för att först i historisk tid byggas på till allt mer hierarkisk utformning.

Under inga omständigheter bör man emellertid låta vara sig det ena eller andra slagets modeller med deras inbyggda evolutionistiska grundsyn förleda till att man

föreställer sig dessa samhällsförändringar som etapper på någon i förväg utstakad väg mot nödvändiga mål i form av vare sig »civilisation« eller »kapitalistiskt klassamhälle« eller dessas tänkta fortsättningar och avlösare.

Sådana föreställningar är obehövlige, snarast skadliga, för det slag av forskning det här gäller (Clarke 1972, 7): »the study and identification of patterning and variability in archaeological data and its relationship to patterning and variability in the social structures with which it once formed an integral system«.

Noter

1. Institutionen vill gärna uttrycka stor tacksamhet för tålmodigt tillmötesgående från Göteborgs arkeologiska museum, och Röhsska konstslöjds museet till vars lokaler utställningen förlagts; samt till kolleger där och annorstädes; ej minst mag. Jens-Henrik Bech, som välvilligt lät oss ta del av utredning i manuskript.
2. Det kan vara skäl att observera hur sent Wymysłowomaterialet delvis är; Jasnosz 1952.
3. Särskilt uppmärksammades fynd från Drohiczyn n. Bugiem, Kamieńczyk, Kraszewo och tęgocice Male (se bl a T. Liana i Wiadomości archeologiczne 41:1).
4. Stead 1965, Cunliffe 1974
5. Se t ex Capelle 1971 pl. 26. – Om ett möjligt undantag vid Göteborg: Moberg, Fynd 1962.
6. J. Werner har tidigare samtalsvis för mig uttryckt motsvarande möjlighet beträffande kontinentalt material.
7. Citat ur NJK s. 7 f: »Polska bidrag här bygger på en marxistisk historiesyn, i dennas aktuella form i öststaerna. Några huvudpunkter i grunden för denna syn är följande. Grundbegrepp är produktionsförhållanden, produktionsmedel, produktionsätt, produktivkrafter. Arbetets medel (redskap) och objekt (råvaror) bildar *produktionsmedlen*. Dessa tillsammans med arbetskraften bildar *»produktivkrafterna*. Dessa krafter och de samhälleliga *produktionsförhållandena* utgör samhällets grund, *produktionssättet*, vilket bestämmer samhällets utveckling.

Före klassamhället finns det klasslösa ursamhället med etapperna *hord* och *släktsamhälle*.

Klassamhällen är: slaverisamhälle, feodalt samhälle, kapitalistiskt samhälle.

I de tider och områden, som behandlas här, är det främst fråga om *släktsamhälle* i dess olika form:

tidigt »*matriarkaliskt*« släktsamhälle, med centralare roll för kvinnan;

sedan »*patriarkaliskt*« släktsamhälle med mera mansdominans; senare dettas och därmed hela släktsamhällets »*upplösningsskede*«, *stundom i form av »militärdemokrati*«.

Härutöver nämns begynnande feodalsamhälle, liksom även statsbildning.«

8. Av intresse i polska försök till sociala analys av gravfynds material är en för flera gemensam statistisk teknik (Godłowski 1960, Dymaczewski 1964:405, Kempisty 1965). Den har använts även på svenskt material – Birka! av forskare i Polen och Sovjetunionen. Se Moberg i FFT 75, 1973:152 ff och Lebeder i Krtie Soobščenija ANSSSR, 1948, s. 24-30; 1977.
9. Obs dock de fyndplatser som behandlas i Kaelas 1970 och Kj. Cullberg 1965 b.
10. Se även Thomas 1976: 30-32, med hänvisningar.
11. En korrigerig till Moberg 1976 a: i den engelska sammanfattningen har ett väsentligt ord fallit bort. Där skall stå »The Kraghede group is *not* entirely intrusive« – så stämmer det bättre överens med den svenska huvudtexten.
12. Vad som skulle inskränka utrymmet för en tidigare sådan samhällsutformning under metalltid skulle väl vara om man vid Göteborg verkligen hade att räkna med ett äldrebronsåldersskede av *fångstkultur* och stora, strandnära rösen. Men den som känner sig lockad av en sådan kombination får då kanske ta med i räkningen att gravars strandnärhet är ett markant drag i åtskilliga sydiskandinaviska områden (se t ex Becker 1975 fig. 3-5; skulle verkligen Bornholm under stridsyxekultur, senneolitikum och äldre bronsålder ha haft fångstkultur som underlag?). Företeelsen har uppmärksammats på de danska öarna över huvud taget, och diskuterats, i helt andra perspektiv (bl Kristiansen 1975:83). Men innan man tänker sig fångstkultur som bas för bronsålders kultur på Sjælland och Fyn måste man väl försöka förklara bort t ex en del avtryck av sädeskorn, strimor efter plöjning, och ben av husdjur ...

Manuskriptet afleveret januar 1977.

Litteratur

Använda förkortningar:

Acta Acta archaeologica

KVA K. Vetenskapsakademien

KVHAA K. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien

NJK När järnet kom. Göteborg 1976.

Årb. Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie.

Almgren, O.: Jettenedsfyndet. KVHAA Månadsblad. 1896.

Baudou, E.: Die regionale und chronologische Einteilung der jüngeren Bronzezeit im Nordischen Kreis. Stockholm Göteborg-Uppsala, 1960.

Bech, J. H.: Nordjyske fibler fra per IIa af førromersk jernalder – et bidrag til diskussionen vedrørende kulturforbindelserne i yngre førromersk jernalder. hikuin, 2, 1975.

Bech, J. H. & P. Lysdahl: Vendsyssel, NKJ. 1976.

Becker, C. J.: Hovedlinjer i Bornholms oldtidshistorie. Bornholmske Samlinger. 1975.

Bielenin, K.: Tidig järnframställning i Polen. NJK. 1976.

Brøndsted, J.: Danmarks oldtid III. Jernalderen. København 1960.

Capelle, T.: Studien über elbgermanische Gräberfelder in der ausgehenden Latènezeit und der älteren römischen Kaiserzeit. Hildesheim 1971.

Clarke D. L.: Models and paradigms in contemporary achaeology. Models in archaeology, ed. D. L. Clarke. London, 1972.

Collis, J. R.: Burials with weapons in Iron Age Britain. Germania 51. 1973.

Cullberg, C. Hällkista – Boplat – Gravfält. Fynd 1965.

Cullberg, Kj.: »Grotta« i bergsjöområdet. Fynd, 1965.

Samme: Ekehögen – Backa Röd – Valtersberg. Studier i nordisk arkeologi 12. Göteborg 1973 (a).

Samme: Ekehögen och Valtersberg. Studier i nordisk arkeologi 11. Göteborg 1973 (b).

Samme: Göteborg. NKJ. 1976.

Cunliffe, B.: Iron age communities in Britain. London & Boston 1974.

Dymaczewski, A.: Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Młodzikowie w pow. średzkim. Fontes arch. Posn. 8-9. 1964.

Fried, M.: The evolution of political society. New York 1967.

Godłowski, K.: Studia nad stosunkami społecznymi w okresach późnolatańskim i rzymskim w dorzeczu Odry i Wisły. Summary: A study of social conditions in the Late La Tène and Early Roman period in the Odra and Wisła basin. Warszawa, Wrocław, 1960.

Godłowski, K. & J. K. Kozłowski: Historia starożytna ziem polskich. Warszawa 1976.

Hachmann, R.: Die Chronologie der jüngeren vorrömischen Eisenzeit. Ber. RGK. 41. 1961.

samme: Die Goten und Skandinavien. Berlin 1970.

Højlund, F.: Materielle symboler på status. Kontaktstencil 1974.

Jasnosz, S.: Cmentarzysko z okresu późnolatańskiego i rzymskiego w Wymysłowie. Fontes arch. Posn. 2. 1952.

Jazdzewski, K.: Tidig statsbildning. NJK. 1976.

Johansen, Ø.: Norske metallfunn som kilde til bronsealderens sosio-økonomi. Kontaktstencil 10. 1975.

Kaelas, L.: »Grottfynd« från Hårskeröd. Fynd. 1970.

Kaszewska, E.: Handel. NJK. 1976 (a).

samme: Sociala förhållanden. NJK. 1976 (b).

samme: Polen-Skandinavien. NJK. 1976 (c).

Kempisty, A.: Obrządek pogrzebowy w okresie rzymskim na Mazowszu. Światowit 26. 1965.

Kietlińska, A.: Problem tzw. grobów książeczych we wczesnym okresie rzymskim. (Summary: The problem of the so-called ducal graves in the Early Roman Period). Wiadomości archeologiczne 26. 1959-60.

samme: Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej. (Summary: The social structure of the Przeworsk Culture population). Materiały starożytne. 1963.

Klindt-Jensen, O.: Foreign influences in Denmark's Early Iron Age. København, 1950.

Kostrzewski, J.: Pradzieje Polski. Poznań, 1949.

Kristiansen, K.: Bebyggelsens relation til den sociale og økonomiske struktur i Danmarks yngre bronzealder – oplæg til en analyse. Kontaktstencil 10. 1975.

Kucharenko, Ju. V.: Archeologija Pol'shi. Moskva 1969.

Liana, T.: Järn-ekonomi-sociala system. NJK. 1976.

Lindeneg Nielsen, J.: Aspekter af det førromerske våbengravsmiljø i Jylland. hikuin 2. 1975.

Lundberg M.: Backa Röd Göteborg. Gravfält och boplatsoområde förromersk järnålder 16:31. Fyndrapporter GAM. 1971.

Lysdahl, se Bech

Magnus, B. & Myhre, B.: Forhistorien. Fra jegergrupper til høvdingsamfunn. Norges historie 1, red. K. Mykland. Oslo 1976.

Marciniak, J.: Cmentarzysko ciałopalne z okresu późnolatańskiego w Wilanowie koło Warszawy. (Summary: La Tène cremation burials at Wilanow near Warsaw). Materiały starożytne 2. 1957.

Moberg, C. A. Årsberättelse för 1957 GAM. 1957.

- sammeg: GAM 1958. Årsberättelse från Göteborgs arkeologiska museum. Fynd 1959.
- samme: Antropologists on archaeology. Some comments commented by an archaeologist. *Ethnos* 360-4. 1975.
- samme: Comments on Economic Structures in the Early Iron Age (Odner). *NAR* 7:2 1974 (a).
- samme: Mississippi seen from La Tène. On comparisons of prehistoric social organisations. (Ms for Advanced seminar »Reviewing Mississippian Development: A Study in the Dynamics of Cultural Growth in the Eastern United States«, School of American Research, Santa Fe 1974 (b)).
- samme: Vad angår oss människorna vid Sungir? *Forskning och framsteg* 7. 1975.
- samme: Väster – öster – söder. *NJK*. 1976 (a).
- samme: Gundestrupkitteln. *NJK*. 1976 (b).
- samme: (Rec. av) J. Graue, Die Gräberfelder von Ornavasso. *Fornv.* 1976 (c).
- samme: Ändrad syn på ändring i arkeologi. *KVA DOCUMENTA* 24. 1976 (d).
- samme: La Tène and types of society in Scandinavia. V. Markotic ed., *Ancient Europe and the Mediterranean*, Studies presented in honour of Hugh Hencken. Warminster. Aris & Philips 1977. Pp. 112-120.
- samme: Some developments in North European prehistory in the period 1969-1976. *NAR* 1978, 11:1:6-26.
- Morgan, L. H.: *Ancient Society*. 1877.
- Müller, S. *Vendsyssel-Studier* 1-3. Årb. 1911-12.
- samme: *Oldtidens Kunst*, Jernalderen, København 1933.
- Niewęgłowski, A. Z badań nad osadnictwem w okresach późnołateńskim i rzymskim na Mazowszu. *Studia metodyczne*. Wrocław – Warszawa – Kraków 1966.
- Norling-Christensen, H.: Une trouvaille de parures de l'ancien âge du fer romain faite à Vester Møllerup, Vendsyssel. *Acta* 13. 1942.
- När järnet kom.: Polen – Vendsyssel – Göteborg vid tiden omkring Kr f. Göteborgs arkeologiska museum. Red Kj. Cullberg. 1976.
- Odner, K. *Økonomiske strukturer på Vestlandet i eldre Jernalder*. Bergen 1973.
- Oldeberg, A.: *Metallteknik under förhistorisk tid* 1-2. Lund 1942-43.
- Petersen, E.: *Keramik der ostdeutsch-polnischen Spätlatènezeit in ihren Beziehungen zu nordischen Tongefässen*. 1932.
- Pyrgala, J. *Mikroregion osadnicza między Wisłą a dolną Wkrą w okresie rzymskim*. (Summary: Settlement microregion etc). 1972
- Randsborg, K.: *Wealth and social structure as reflected in bronze age burials – a quantitative approach. The explanation of culture change*, ed. C. Renfrew. London 1973.
- samme: *Befolkning og social variation i ældre bronzealder*. *Kontakt-stencil* 8. 1974 (a).
- samme: *Social stratification in Early Bronze Age Denmark: a study in the regulation of cultural systems*. *Præhistorische Zeitschrift* 49. 1974 (b)
- Sahlström, K. E. & Gejvall, N. G.: *Gravfältet på Kyrkbacken i Horns socken, Västergötland*. Stockholm 1948.
- Sarauw, G.F.L. & J. Alin: *Götaälvsområdets fornlämningar*. Göteborg 1923.
- Service, E. R.: *Primitive social organization. An evolutionary perspective*. New York 1968.
- samme: *Origins of the State and civilisation. The process of cultural evolution*. New York. 1975.
- Stenberger, M.: *Bjurrumfyndet och dess datering*. (Zusammenfassung). *Fornv.* 1948.
- Stead, I. M. *The La Tène cultures of Eastern Yorkshire*. York 1965.
- Särilvik, I & E. Åhman: *Fornlämningar längs väg 942 Östads sn, Västergötland. Arkeologisk undersökning 1971-72*. Riksantikvarieämbetet rapport 1976 B 14.
- Wielowiejski, J.: *Przemiany gospodarczo-społeczne u ludności południowopolskiej w okresie późnołateńskim i rzymskim*. Auto-referat: *Wirtschaftliche und soziale Entwicklung der Bevölkerung von Südpolen in der spätlatène- und römischen Kaiserzeit*. *Archaeologia Polona* 2. 1959.
- Thomas, D. H.: *Figuring anthropology*. New York etc. 1976.